ВІДГУК

на дисертаційну роботу Іванчука Володимира Володимировича
«Сутність та особливості формування концепту
відчуження в екзистенціальній та неомарксистській філософії XX ст.»
подану на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук
за спеціальністю 09.00.05 – історія філософії

Хоча проблема самототожності людини є однієї із самих прадавніх і виникла задовго до появи філософії, а можливо і релігійних систем, проте, своє реальне тлумачення вона, фактично, знайшла тільки разом з розглядом феномена відчуження. Лише на початку XIX ст. стало зрозуміло: хоча в європейській філософії до цього часу виникло досить багато категорій, які проясняють сутність людини і здатні верифікувати її самототожність (зокрема, я, суб'єкт, особистість, індивідуальність, самосвідомість, психічність, воля, самість і т. ін.), однак жодна з них не додає людині ясних і виразних меж існування. І пов'язане це, перш за все, з тим, що у тій же самій людині проявляються інші (протилежні) механізми – несамототожності, або відчуженості. Таким чином, і проблема відчуження стає константною, категоріальної, найбільш значимої для розуміння місця людини у цьому світі, для розкриття специфіки її існування. На початку XIX ст. проясняється, що причини відчуження людини від своєї власної сутності (або самототожності) можуть бути не тільки релігійні, але і економічні, тобто в цілому соціальні. Більш того, лише у XX ст. стає зрозумілим, що дії людини загалом перетворюється у природню або дисциплінарну практику, що веде до самовідчуження. Розкрити складну сутність механізмів відчуження марксисти, спираючись на попередню класичну філософію, не змогли, але ця сутність поступово почала прояснятися завдяки філософським практикам XX ст., перш за все, на думку дисертанта, екзистенціальної та неомарксистської. І хоча, мабуть, ці обидва філософські проекти відчуження виявилися незавершеними, актуальність запропонованої теми не викликає сумнівів.

Є очевидною і складність аналізу відчуження, що пов'язана с його неверифікованістю та труднощами тлумачення самої категорії. У такому сенсі

Вх. № 66-18-26
Від 15.05.2018 р.

можливі декілька сценаріїв дослідження теми. Дисертант обрав історико-філософський план дослідження цієї складної теми, і немає сумніву, що перед нами саме історико-філософська дисертаційна робота. Інша проблема, яку змушений був вирішувати дисертант – це пошук предмету та об'єкту дослідження, адже формування уявлень про відчуження досить широка історико-філософська проблема. З урахуванням актуальності дисертант обирає екзистенціальний і неомарксистський шляхи її тлумачення (з доповненням контекстуальних запозичень з структуралізму та постмодерну). У такому сенсі об'єкт і предмет дослідження, ціль та завдання цілком відповідають запропонованій темі. Складна філософська мова дослідження пов'язана з труднощами аналізу та загальною проблематичністю феномену відчуження.

Вдало обрані методологічні підходи дослідження, які, з одного боку, пов'язані з новими методологічними розробками (дискурс-аналітика, соціологія знань, деконструктивізм, герменевтика тексту), а з іншого – з добре знайомими, фактично, вже класичними принципами (історицизму, системності, типологізму та ін.), що розкрито у Розділі 1. З дисертантом можна погодитися, що застосовувана методологія дозволяє виявити вихідні теоретичні засади (екзистенціального та неомарксистського) напрямів (щодо проблеми відчуження), які формувалися в полеміці і в діалозі з класичними напрямами (с. 35).

Формуючи історико-філософські уяви про відчуження, дисертант у Розділі 1 показує, що на протязі останніх трьох-чотирьох століть сформувалося декілька різних планів розглядання сутності відчуження, наприклад, з позиції: природних прав людини (Т. Гоббс, П. Гассенді, Б. Спіноза, Д. Локк) (с. 13); філософської антропології (Ґ. Геґель, Л. Фейєрбах) (с. 14), трудової діяльності індивіда (К. Маркс, с. 16); вироблення істини як обов'язкового аспекту трудової діяльності (В. Вербицький, с. 27); суспільних взаємин (М. Вебер, А. Швейцер, В. Зомбарт, Р. Штаммлер, М. Шелер, О. Шпенглер, Е. Ротхакер, А. Гелен, М. Хоркхаймер, Т. Адорно); соціологічного аспекту (Т. Адорно, Д. Лукач, Г. Маркузе, Ю. Хабермас); аналізу антагоністичних формацій (радянські

автори); зростання соціального обсягу і тоталізації (Х. Арендт, Х. Салліван, К. Хорні, Т. Роззак, Ч. Рейч, М. Макобі та ін.); соціокультурного та соціально-психологічного аспектів; особистісно-психологічного аспекту (З Фройд, К. Юнг); а також екзистенціальних станів людини (М. Гайдеггер, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр, А. Камю та ін.). Дисертант, посилаючись на В. Парцванія, вказує на п'ять етапів розвитку відчуження людини, які відповідають, як він вважає, і генезі нашого мислення, і природній організації людини: природна (абстрактна) «людина», оновлена «людина», відчужена «людина», розвідчужена «людина», дійсна (конкретна) людина (с. 26). Але, з точки зору традиційного підходу, якого дотримується автор, в історії людства був період відсутності відчуження. Таким чином, на думку автора дисертаційної роботи, найбільш загальні форми відчуження пов'язані з соціальним, соціокультурним, психологічним, екзистенціальним та природним станами людини, тобто формуються в антропологічній площині.

Розділ 2 слугує для дисертанта своєрідним дослідницьким полем аналізу класичної культури щодо формування поняття «відчуження», своєрідною між-філософською класичною ланкою, що поєднує різні історико-філософські розмисли представників класичної культури щодо формування та генезису поняття «відчуження», де зіштовхуються різні методологічні установки, різні філософськи дискурси класичної культури.

У підрозділі 2.1 дисертант дуже ретельно досліджує сутність відчуження у класичній західноєвропейській філософії, починаючи з етимології (у давньогрецької, латинської, німецької мовах, та у християнстві) (с. 56–58) і закінчуючи онтологією (с. 53), гносеологією і соціальними чинниками відчуження (с. 52). Певна риса відчуження у класичній філософії пов'язана з використанням мотивів існування іншого і відповідно відчуженням своєї тілесності або свободи на користь іншого (Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо, Вольтера, Ґ. Геґеля, І. Канта, І. Фіхте) (с.46-61). Дисертант показує, що витоки відчуження проглядаються ще у ранньокласовому суспільстві (на початку релігійного устрою суспільства) (с. 47–48). Внаслідок дослідження всього класичного

періоду дисертант робить дуже важливий висновок про те, що «відчуження постає вже не як якась хвороба, від якої треба просто позбутися» (на яку вказували більшість класичних дослідників), «а як необхідний етап розвитку сутнісних сил людини, або відчуження – це необхідна хвороба росту людини, етап у становленні її людяності, який можна пропустити або просто скасувати» (с. 55). Дисертант стверджує, що неоплатоністський та християнський комплекс ідей щодо відчуження як подолання зовнішнього горизонту мислення у вищому стані було подолано Ґ. Гегелем, який замінює його інтеріоризованим горизонтом, тобто з транзитивної фази трансцендування власної іманенції духом відчуження він перетворюється на спосіб буття родової сутності людини. У той же час поряд із онтологічною лінією дискурсу відчуження формується соціально-філософська тематизація відчуження, започаткована Ж.-Ж. Руссо, який протиставив гармонійності природної людини відчужену людину, що знівечена умовностями суспільного устрою (с. 119).

У підрозділі 2.2 дисертант ретельно досліджує та аналізує сутність відчуження у раннього Маркса і показає, що саме марксово розуміння цього поняття є базовим для сучасних уявлень про нього. Дисертант розкриває, що Маркс зосереджується на іншій площині відчуження людини – соціальній, яка базується на гегелівській моделі відчуження духу (що включає ідеї Т. Гоббса, А. Сміта та ін.), вимагає від людини подолання її природного егоїзму заради виживання спільноти (комуністичний ідеал побудований власне на цій простій ідеї) та розпочинається з економічних передумов відчуження. У сучасних реаліях, на думку дисертанта, таке розуміння відчуження веде до антропологічної катастрофи (с. 63–65).

Далі дисертант переходить до аналізу відчуження у екзистенціальній філософії (і у неомарксизмі). І це зрозуміло з історико-філософської точки зору, оглядаючись на історико-філософську послідовність формування подій у дослідницькому полі. Спочатку у підрозділі 2.3.1 автор досліджує, можливо, найбільш цікавого з огляду на обрану тему екзистенціального мислителя К.Ясперса, який для дисертанта постає ключовою фігурою та радикально змінює

марксови уявлення про відчуження. Відчуження, на думку К. Ясперса, є досить фундаментальною характеристикою самої екзистенції (с. 79–81). Таким чином, цивілізаційно-психологічне трактування відчуження знову приводить дисертанта до думці, що відчуження є хвороба росту соціально-психологічної людини, а Ясперс, як системний діагност відчуження (с. 81), лише пропонує свій психіатричний варіант лікування. Витоки відчуження треба відшукувати в способі буття людини у світі, у її домінувальних змістовних орієнтирах. Така позиція щодо проблематики відчуження К. Ясперса, на думку дисертанта, є значущим внеском у розвиток цього питання й привертає увагу до низки індивідуалізованих аспектів категорії відчуження, які і дотепер недостатньо досліджені (с. 82).

Менш цікавий, на нашу думку, підрозділ, присвячений засновнику екзистенціалізму М. Ґайдеггеру. Хоча у цьому підрозділу і йде складний аналіз екзистенціалів видатного німецького мислителя, тобто дисертант через систему базових понять фундаментальної онтології, таких як Dasein, буття, буття-в, екзистенція, час, тимчасовість, присутність (с. 82-90), турбота (с. 100), істина (с. 102) та ін., вводить нас у глибинну сутність людини, що закинута у буття, тим не менш, на нашу думку, важливо було проаналізувати більш ретельно феномен Das Men. В цілому автор прагне показати, що за екзистенціальною фундаментальністю людини, що формується у концепції М. Ґайдеггера, протікає межа її невласного існування, тобто відчуження від істинного буття.

Оскільки через все дослідницьке поле розуміння відчуження проходять дуже різні дисциплінарні практики, дисертант, прагнучи розглянути історико-філософські засади формування відчуження в екзистенціальній філософії К. Ясперса, М. Ґайдеггера, Ж.-П. Сартра, звертається до однієї з головних засад екзистенціалізму, до практичного ареалу цієї теми – творчості поетів та письменників XIX–XX ст., перш за все, до творчості Ф. Достоєвського, Ф. Кафки, Г. Тракля, А. Камю та ін. (с. 105-115). Дисертант стверджує, що саме поезія у своїх найкращих проявах є своєрідним вступом до філософсько-антропологічної проблематики відчуження (с. 117). Підводячи підсумки

екзистенціальнім мотивам, дисертант стверджує, що поезія слугує своєрідним вступом до філософсько-антропологічної проблематики відчуження (с. 123).

У розділі 3 дисертант поєднує дослідників некласичного поля філософської культури, в якому панують, переважно, вже сучасні підходи і дискурси. Саме тому тут іноді проглядаються ознаки деконструктивної методології, яка все ще не є упорядкованою та виваженою.

У підрозділі 3.1. дисертант проводить порівняльний аналіз концепцій відчуження найвідоміших представників Франкфуртської школи Г. Маркузе й Т. Адорно, які в цілому мають відношення до формування каркасу та ідеологем неомарксизму. Дисертант, спираючись на творчість представників Франкфуртської школи, показує, що суспільство як таке, за базовими принципами свого існування «постійно пригнічує життєві й творчі потенції суб'єкта, що знаходить своє втілення в процедурі й ситуації відчуження» (с.193). Дисертант з'ясовує, що проблемним полем неомарксистських теорій відчуження, його історико-філософськими витоками являється не тільки і не стільки марксизм, скільки екзистенціальна філософія (с. 129–131). Дисертант, спираючись на досить різні тлумачення соціальних мотивів відчуження, приводить дуже різноманітні мотивації цього процесу: від граничної ідеї П. Б'юкенена, який робить висновок, що традиційні християнські цінності уявляються передумовою фашизму (с. 130), до висловлювань Т. Адорно, що у будь-якій сфері суспільного життя, у культурі, у власне психіці людини відчуження свідчить про загибель людини або, ще більш радикального висловлювання, що істина відчуження – це власне істина смерті (с. 134). Не менш радикальними є погляди Г. Маркузе, відповідно до вчення якого економічна експлуатація можлива лише тому, що людина піддається більш потужному й більш витонченому тиску культури й соціальних інститутів (с.137). Т. Адорно й Г. Маркузе, на думку дисертанта, розуміли відчуження як загальний антропологічний стан, властивий всім сучасним суспільствам (с.138).

У підрозділі 2.2 досліджено погляди на відчуження Ж.-П. Сартра через призму екзистенціальних станів М. Ґайдеггера. І головною проблемою у

французького мислителя постає сутність свободи. Тому відчуження людей, що перебувають у стані свободи, призводить їх до конфліктів. І оскільки свобода, зазвичай, за Ж.-П. Сартром, викрадається іншими, всі люди є взаємними мучителями, що повністю нівелює їх уявлення про солідарність (с. 194–195). Таке розуміння, безумовно, трансформує марксизм. На думку французького філософа, необхідно екзистенціально обґрунтувати марксизм, поєднати його з екзистенціальною філософією (с. 150). Відчуження людини у сучасному суспільстві, на думку дисертанта, який тлумачить Ж.-П. Сартра, тільки зростає, а тому панує повний песимізм (с. 162). Дисертант резюмує: представники Франкфуртської школи, а також екзистенціальні мислителі (К. Ясперс, М. Гайдеґґер, Ж.-П. Сартр) запропонували найбільш яскраві й методологічно значущі філософські концепції відчуження й способи його подолання (с. 163).

У підрозділі 3.3 дисертант доводить, що феномен відчуження в усіх його аспектах є одним з основних питань також у постмодерної філософії та розглядає способи студіювання проблеми відчуження у двох видатних представників цього філософського середовища М. Фуко й Ж. Дерріда (с.195-196).

Якщо для К. Маркса сили відчуження сконцентровані в капіталі – граничному вираженні самовідчуження сутнісних сил індивіда, то для М. Фуко сили відчуження пов'язані зі структурами влади і дискурсивними практиками капіталізму (с.195-196). Дисертант стверджує, спираючись на М. Фуко і Ж. Дерріда, що онто-екзистенціальна інтерпретація відчуження людини є найбільш перспективним підходом для фіксації та опису його феноменальних, соціальних й антропологічних характеристик (с.196). Дисертант показує, що якщо для Альтюссера і сама філософія є лише ідеологічною схемою, яка виникає тільки на певному етапі розвитку суспільства і тільки як реакція на розвиток науки (с.173), то для М. Фуко відчуження й відчужений суб'єкт є похідними від психічних властивостей і характеристик (с.166). Залучаючи до аналізу А. Бадью, який демонструє особливий підхід до проблеми відчуження щодо питання про істину, дисертант робить висновок, що ключові напрями постмодерного

мислення також є похідними від концептуалізації відчуження в екзистенціальній та неомарксистській філософії (с. 196).

Підводячи підсумки філософських розвиток дисертанта, можна прослідкувати найважливіші ланки напруження запропонованого дослідницького тексту. Діалектика розвитку смислового сюжету логіки дослідження занурює читача у зіткнення епох (класичної і некласичної), принципово різних авторів, дискурсивних підходів та практик і т. ін., що створює декілька смислових ліній розгортання тексту. Це, перш за все, деякий розрив між класичним і некласичним філософськими полями щодо розуміння феномену відчуження. Цей процес розміжування досить різних культур, що поширюється і на дослідницькі стратегії автора, проглядається при аналізі першого (другого) та третього розділів, стосується і конфлікту філософських дискурсів, що є ознакою розуміння автором тексту змін, які відбулися у сучасному суспільстві. Саме ці ланки напруження дисертаційної роботи і є тією площиною, де можлива дискусія щодо меж, контурів та смислових конотацій дослідження. Відсіля виходять і головні зауваження до цієї цікавої і складної дисертаційної роботи, які, скоріше, носять рекомендаційний (для наступних розвідок) характер.

1. При дослідженні запропонованої складної теми іноді з'являються деякі невиваженості аналізу. Наприклад, можна було запропонувати ввести додатковий підрозділ (скажімо, 1.3), щоб розтлумачити головні конотативні смисли поняття «відчуження». Підрозділ 1.2. повинний бути пов'язаний не тільки з методологією дослідження, але і з методикою; і хоча контури останньої у підрозділі є, вона представлена дуже невиразно. Непогано було б для формування уявлення про обґрунтованість кожного розділу застосовувати Список використаних джерел до кожного розділу. Розділ 2, за логікою дисертаційної роботи, повинен бути пов'язаний з неомарксизмом, а не в цілому з концепцією відчуження у західноєвропейської філософії XIX–XX ст., адже за такою логікою і розділ 3 про відчуження в екзистенціальній філософії та постмодернізмі повинний входити у розділ 2. Дещо більшими могли б бути

«Висновки» до дисертаційної роботи, тим більш, що саме в них повинні бути вказані рекомендації до подальшої роботи щодо досліджуваної теми.

2. Критика екзистенціальних та неомарксистських концепцій у межах концепцій тих авторів, що розглянуті у дисертації, проведена досить ретельно, але дуже мало уваги у дисертаційній роботі приділяється засобам подолання відчуження, хоча саме це і повинно було бути однім з завдань дослідження. Наприклад, у розділі 2 дисертант постійно направляє нашу думку на той факт, що відчуження, з одного боку (у класичному розумінні), це хвороба, яку необхідно подолати, а з іншого, що відчуження постає вже не як якась хвороба.., а як необхідний етап розвитку сутнісних сил людини, або відчуження – це необхідна хвороба росту людини» (с. 55), і тому будь-який проект подолання відчуження є досить утопічним (с. 64). Але тоді як нам бути з цією хворобою, чи можливо на шляху свого онтологічного зростання позбутися цієї хвороби? І якщо суспільство, релігія, наука, техніка, родові практики, будь-які культурологічні практики – це хвороби такого росту, то де ж спасіння для сучасної людини? Навіщо досліджувати відчуження, якщо його неможливо подолати або хоча б обмежити?

3. Фактично, дисертант виказує правильну думку, коли і підрозділі 2.3 стверджує, що фундаментальна онтологія М. Ґайдеггера – один з шляхів розуміння сутності відчуження в екзистенціальній філософії (с. 83). Але шлях, за яким дисертант підводить нас до цього висновку, досить заплутаний і неоднозначний. Забагато уваги дисертант приділяє дослідженню екзистенціалів, терміну Dasein, але, вочевидь, інший термін (Das Men) повинний бути предметом аналізу та пов'язаний з розумінням відчуження у теорії Ґайдеггера, наприклад, у контексті Dasein-терапії, яку запропонував його учень Бінсвангер. До того ж у більш пізнього Ґайдеггера є інші цікаві роботи, у яких тлумачиться сутність відчуження («Що таке мислення?», «Європейський нігілізм», «Парменід», «Геракліт», «Головні поняття метафізики» та ін.).

4. В цілому таке важливе питання, як відчуження, є настільки загальним, що дисертант, досліджуючи багатьох філософів, іноді дещо звужує

проблематику відчуження у тих чи інших філософів. Масштабність проекту веде до того, що багато імен зникають з поля дослідження І неомарксизм включає більш широко коло мислителів, ніж тільки Ж.-П. Сартр, Альтюссер та представники Франкфуртської школи. Непогано було до поля дослідження залучити і таких представників неомарксизму, як Б. Кроче, Дж. Джентіле, М. Бердяєв, С. Франк, М. де Унамуно; більш ретельно розглянути теорію відчуження у творчості Д. Лукача, Л. Альтюссера, Ж. Ранс'єра, Ю. Ґабермаса, та ін., англійських та американських критиків Альтюссера та Лукача (наприклад, Фр. Джеймісона, Д. де Сент-Круа та ін.), а також представників постмарксизму як останнього етапу європейської критики марксизму.

5. У останньому підрозділі 3.3 змішані всі філософські лінії, що аналізуються на протязі дисертаційної роботи. І хоча є зрозумілою задумка автора пов'язати попередній аналіз відчуження в екзистенціалізмі та неомарксизмі з неоднозначною методологією постмодерну, виникає питання, чому у цьому розділі не приділено увагу саме до постмодерної трактовці відчуження (наприклад, не розглянуто симуляційну складову відчуження у творах Ж. Дельоза та Ж. Бодрійяра у контексті екзистенціальних та неомарксистських теорій), адже розглянуті у цьому підрозділі теорії Ж. Дерріда і А. Бадью – не є самими важливими для розуміння сутності відчуження у постмодерній культурі.

Ці зауваження не впливають на загальне позитивне враження від цікавої роботи. Підводячи підсумки, можна заключити, що дисертація виконана на високому науковому рівні, її результати достатньо обґрунтовані і можуть використовуватись у подальших теоретичних дослідженнях з історії філософії, соціальної філософії, екзистенціальної філософії, філософії марксизму, етики, онтології, антропології та інших філософських дисциплін. Дисертаційна робота відповідає спеціальності 09.00.05 – історія філософії і є самостійним та завершеним дослідженням. Отримані результати дисертаційного дослідження співвідносяться з сучасним тенденціями у розумінні сутності відчуження. Висновки дослідження можуть стати значним підґрунтям для подальших

розвідок у формуванні уявлень щодо концепції відчуження, а також для переосмислення традиційного (перш за все, класичного марксистського), а також нетрадиційного (перш за все, екзистенціального та неомарксистського) розуміння цієї концепції. Основні положення дисертації адекватно і повно відображаються в авторефераті, семі працях, шість з яких опубліковано у фахових виданнях України, п'ять з них у виданнях, що входять до наукометричної бази Index Copernicus, 1 – апробаційного характеру та апробовані у 5 міжнародних наукових і науково-практичних конференціях.

З урахуваннях того, що перед нами є завершене дослідження дуже складної історико-філософської теми, можна зазначити, що дисертація Іванчука Володимира Володимировича «Сутність та особливості формування концепту відчуження в екзистенціальній та неомарксистській філософії XX ст.» відповідає вимогам до кандидатських дисертацій «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567, зі змінами, затвердженими Постановами Кабінету Міністрів України, № 656 від 19 серпня 2015р. та № 1159 від 30 грудня 2015 р. Автор представленої дисертації заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.05 – історія філософії.

Офіційний опонент
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії
Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара В. Б. Окороков

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Вчений секретар ДНУ імені Олеся Гончара Т. В. Ходанен

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ * Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара * 02066747